

A szintagma alapú képzésekről

KENESEI ISTVÁN

I show in this paper that there is more complication in the issue of bracketing paradoxes than has so far been noticed. Two subtypes of possessional compounds are distinguished: adjectives suffixed *-s/es/os/ös* as well as the set of examples like *transformational grammarian* constitute 'traditional', i.e. lexical, bracketing paradoxes. Compounds suffixed *-ú/ű* and *-i*, as well as the cases reviewed in section 4, are mismatches of a completely different kind since they involve phrase-size items as bases for derivations. The evidence presented forces us to defer some apparently derivational process to a postsyntactic stage, where previously only inflectional rules had been supposed to be at work.

I suggest that the affixes be regarded as heads that take maximal categories as complements. In these structures Richard Kayne's Linear Correspondence Axiom makes movement in effect obligatory in languages like Hungarian, which have right-headed compounds. Head-movement and adjunction 'conspire' to yield the left-branching structures, much along the lines of *can opener* in English.

I have also raised the possibility of reviving the traditional functional notion of 'attribute', which could have the role of defining a 'possessional' or a predicative relation exclusively inside a DP. 'Attribute' might then act as a functional category into which ordinary adjectives may (have to) move in DPs, and whose heads are overt only in languages like those reviewed here. Since this category is unavailable in predicates (= VPs), the phrasal derivations discussed here cannot occur there.

1. Bevezetés

A jelen dolgozatban a morfológia egy érdekes határterületét tárgyalom, s ennek feltérképezését az irodalomban hagyományosan „zárójeles paradoxonoknak” nevezett szerkezetek segítségével igyekszem megvalósítani. Két, egymással szoros kapcsolatban álló konstrukciót mutatok be, melyek közül csak az egyik engedi meg, hogy egy szintaktikai szerkezethez, azaz egy szintagmához csatlakozzon képző. Ezeket „szintagma alapú képzéseknek” fogjuk nevezni, és kezelésükre azt fogjuk javasolni, hogy a szintaktikai komponens követően is alkalmazzunk morfológiai műveleteket.

Stump (1991) összefoglalása szerint a zárójeles paradoxonok valójában morfoszemantikai konfliktusok, azaz olyan konstrukciók, amelyek morfológiai vagy morfonológiai szerkezete nem felel meg a szemantikai szerkezetüknek. Az

alábbi jellegzetes példákban szögletes zárójelekkel jelöltük a szemantikai összetevőket: [...], kerek zárójelekkel pedig a morfológiai szerkezetet: (...).

- (1) a. [[two head]-ed] – ((two (head-ed)))
 ‘két fej-ű’
 b. [[transformational grammar]-ian] – (transformational (grammar-ian))
 ‘transzformációs nyelvtan-os’
- (2) a. [passers-by] - [Ø] – ((passer-s)-by)
 ‘járók-mellett = járókelők’
 b. [[un-grammatical]-ity] – ((un-(grammatical-ity)))
 ‘a-grammatikus-ság’

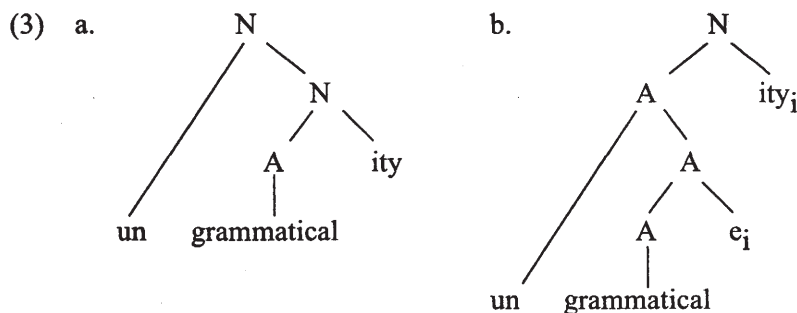
Az irodalomból fentebb idézett példák olyan helyzeteket illusztrálnak, melyekben a grammatikai szintek elrendezésének általánosan elfogadott elvei vannak figyelmen kívül hagyva. Az (1a-b) kifejezésekben például a szemantikai szerkezet ábrázolása érdekében el kell tekinteni attól a követelménytől, hogy a szóképzési műveleteknek meg kell előzniük a szóösszetétel bármely esetét. A (2a)-ban a többes szám inflexió morfémája került a szóösszetételre belülre, a (2b)-ben pedig az *-ity* főnévképzőnek a szóhangsúly elhelyezkedését befolyásoló fonológiai tulajdonságai követelik meg, hogy „közelebb” legyen a szótőhöz mint a tagadó jelentésű *un-* prefixum, habár a szó jelentésviszonyai épp az ellenkezőjét követelik meg.

Az (1)-(2) példasor vagy két szóalkotási eljárás között, vagy pedig egy inflexió és egy szóképzési művelet között fennálló ellentétet mutatott be. Az a probléma azonban, amelyet az itt tárgyalandó magyar morfoszemantikai konfliktus vet föl, más természetű: ezek alapján ugyanis feltehető, hogy egyes szóképzési műveleteknek a szintaxis működését követően kell elhelyezkedniük, s ez más megvilágításba helyezheti a zárójeles paradoxonok kérdéseit, valamint független érveket szolgáltat azon javaslatok mellett, amelyek szerint a szintaktikai komponens után következő morfológiai műveleteknek nemcsak az inflexió (vagyis a ragokat és a „jeleket” kezelő), hanem a derivációs, azaz a szóképzési eljárásokra is ki kell terjedniük. Más nyelvekből is felhozunk majd példákat a magyarhoz hasonló szerkezetekre, s végül a további kutatás lehetőségeit mutatjuk be.

2. Javaslatok a szakirodalomban

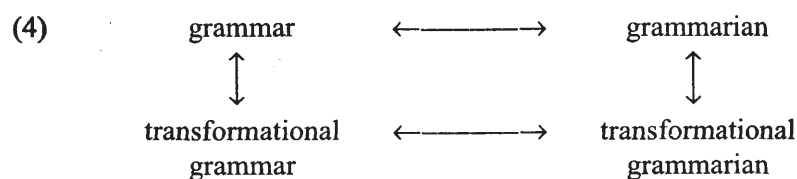
A zárójeles paradoxonok jelentős szakirodalmából elsőként Pesetsky (1985) cikkére kerítünk sort. Ő a Logikai Formába (LF-be) helyezett műveletekkel kíván számot adni az olyan példákról mint az *un-happi-er* ‘boldog-talan-abb’ vagy az *un-grammatical-ity* ‘a-grammatikus-ság’, l. (2b). Felteszi, hogy a fel-

színi, vagyis az S-struktúrában a szavaknak megvan a „szabályos” morfológiai szerkezete, az LF-ben pedig egyfajta „morfológiai kvantoremelésen” mennek át, amely a szó fejét, vagyis a képzőt a kiemelt helyre mozgatja, mint azt alább illusztráljuk.

Az *-ity* fölemelése azzal a következménnyel jár együtt, hogy az affixumok nyomainak – a helyben maradó prefixumokhoz hasonlóan – a jelöletlen kategóriák osztályába kell tartozniuk, mivel kizárólag így biztosítható, hogy az *un-* fosztóképző melléknévhez (= A), és ne főnévhez (= N) csatlakozzék a (3b)-ben, amely eképpen már eleget tesz a morfológiai összetevőkkel szemben támasztható kategoriális és szemantikai követelményeknek – a (3a)-val szemben, amelynek felszíni szerkezete ebben a formában elfogadhatatlan, hiszen az *un-* prefixum egyáltalán nem járulhat főnévhez.

Spencer (1988) az általa „személyjelölő neveknek” hívott kifejezéseket vizsgálja (l. (1a)), és a három lexikalizált formából egy olyan „négyzetet” konstruál, amelynek negyedik sarkát az aránypárokból alkotja meg.

Spencer szerint az efféle paradigmák kiterjesztésével kapjuk meg az olyan klasszikus paradoxonokat mint amelyet az (1a)-ban mutattunk be. Ezeket a „paradigmatikus szóképzési eljárásokat” tehát az analógia vezérli.

Stump (1991) is a paradigmaticus funkciókra támaszkodik, amikor elemzés alá veszi a breton többes számú alakokat, melyek alapján ugyanazt a problémát vetik föl, mint amit a (2a)-ban láttunk, nevezetesen hogy az inflexiós morféma az öszetételen belülré kerül. Stump megoldásként egy „más híján” típusú

szabályt kínál, mely a fej-összetevőt tekinti központi jellegűnek a paradigmában és azt írja elő, hogy a morfológiai eljárások a fejeken működjenek. Ebből kiindulva tehát a *transformational grammar* levezetése a *transformational grammar*-ből szabályosnak mondható, mivel a *grammar* fejet képezi tovább. A személyjelölő főnevek Stump által adott elemzése szemantikai szempontokkal egészíti ki a korábbi megközelítéseket.

Beard (1991) szerint lexikális címszók mögötti („szublexikális”) szemantikai jegyek tehetnek arról, hogy a kompozicionalitást sértő (1b)-féle paradoxonok létrejöhetnek, s ezek pontosan ugyanolyan módon magyarázhatóak, mint a hagyományos kétértelmű kifejezések, pl. a komoly udvarló ‘valaki, aki komolyan udvarol’ és ‘egy olyan udvarló, akinek komoly viselkedése van’. Beard „dekompozíciós kompozíciója” azon az elven működik, hogy a módosító elem szemantikai szerkezete kiválaszthatja a fej valamely szemantikai jegyét és összekombinálódhat vele, s nem szükséges az adott szó teljes lexikai szemantikai tartományát figyelembe vennie.

Halle és Marantz (1993) „széttagolt morfológiája” az inflexiós végzések számára teremti meg a szintaxis és a morfológia közvetítő felületét (*interface*-ét). Azt teszik fel, hogy a szavak inflexiós jegyeket, illetve valóságos inflexiós morfémákat vehetnek fel a különféle szintaktikai műveletek során, például a fejmozgatás, a hozzácsatolás (adjunkció) vagy faegyesítés (*merger*) alkalmával. Jóllehet javaslatuk közvetlenül nem érinti a zárójeles paradoxonok ügyét, az, hogy (bizonyos) szóképzési eljárásokat a szintaxis „utánra” lehet halasztani, fontosnak bizonyul az itt tárgyalandók fényében.

Más javaslatok a szintaxis és a morfológia közötti kapcsolatot gyökeresen másképp fogják fel, pl. Sadock (1985); elválasztják egymástól a morfológiai és a fonológiai információkat, pl. Sproat (1984); a morfológiát teljes mértékben a szintaxisba utalják, pl. Lieber (1992); vagy a „lexikai viszony” laza fogalmával operálnak, mint Williams (1981).

A következő részben a magyarban fellelhető morfoszemantikai konfliktusokat fogom áttekinteni és arra fogok rámutatni, hogy legalábbis némelyikük nem illeszthető be az imént bemutatott megoldások egyikébe sem.

3. Zárójeles paradoxonok a magyarban

Sok más nyelvhez hasonlóan zárójeles paradoxonok a magyarban is találhatóak. A *transzformációs nyelvész* vagy a *barokk fuvolás* típusába tartozó kifejezéseken kívül, melyek éppen olyan morfoszemantikai konfliktusokat illusztrálnak, mint

idegen nyelvi megfelelőik, számos, alkalmasint alaposan feldolgozott esetről tudunk, mely ide tartozik.¹

3.1. Ige + ragos főnév nominalizációja

Az igéből és ragos vonzatából képzett főnévi összetételek a külföldi irodalomban a viszonylag kevésbé elemzett zárójeles paradoxonok közé tartoznak. Laczkó (1985, 1990, 1993) főleg a lexikális-funkcionális nyelvtan keretében elemezte őket, míg Szabolcsi és Laczkó (1992), valamint Szabolcsi (1994) a kormányzás-kötés elméletének megfelelően tárgyalta a tulajdonságaikat.

- (5) a. város-ba érkez-és
 b. csoport-hoz tartoz-ás
 c. élet-ben marad-ás

A kifejezés feje, a jobbszélen álló deverbális főnévképző affixum az érvényes grammatikai elvek szerint nyilvánvalóan nem „örökölheti meg” az ige vonzatát. Természetesen a főnévképző nélküli igei szerkezetek minden tekintetben jól formáltak, s bennük nemspecifikus főnevek alkotják a vonzatot, l. pl. É.Kiss (1993). Megjegyezzük még, hogy a deverbális főnevek vonzatuk nélkül elfogadhatatlanok vagyis nem létezik **érkezés*, **tartozás* vagy **maradás*.

Figyeljünk fel arra is, hogy a ragos vonzatok nem állhatnak egynél több szóból: mihelyt kettő vagy annál több szóból álló szerkezet előzi meg a deverbális főnevet, más típusú nominalizációval kell élnünk, (vö. Szabolcsi, Laczkó 1992, Laczkó 1993, Szabolcsi 1994).

- (6) a. *régí város-ba érkezés
 b. régí városba való/történő érkezés

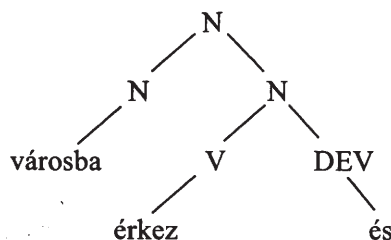
A Szabolcsi–Laczkó (1992), valamint a Szabolcsi (1994) javasolta elemzés a Pesetskytől (1985) ismert morfológiai kvantoremelésre támaszkodik, és az összetételből a képzőt (= DEV) az LF-ben felemeli, hogy a helyes hatókörhöz hozzájuttassa.

¹ A foglalkozást kifejező paradox jellegű összetételek közül az egyik szinte teljesen elkerülte az elemzők figyelmét:

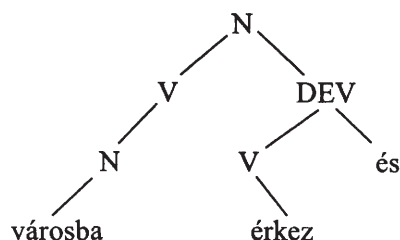
- (i) alacsony-nyomás-ú kazán-fűtő

Ennek a szerkezetnek a hangsúlyozása pontosan követi az itt ábrázolt tagolást, vagyis mindkét szóra külön hangsúly esik. Így azonban a kapott jelentés eltér a szándékoltól: nem a kazánfűtőnek kellene alacsony nyomásúnak lennie, hanem a kazánnak. Alább még visszatérünk arra, miért nem jöhet létre a szándékolt jelentésnek megfelelő hangsúlyozás.

(7) a. S-struktúra

b. LF-szerkezet

E konstrukció egy másik alfajában az igéből képzett főnév nem alkothat szerkezetet a ragos vonzattal, amennyiben a kompozicionalitás elvét fenn kívánjuk tartani. Az alábbi példákban az ige és a vonzata által létrehozott jelentés nem a részek összegzéséből származik. Ha pedig az igéből főnevet képzünk és az így létrejött főnévhez csatlakozik a korábbi ragos vonzat, akkor a nem kompozicionális, vagyis idiomatikus jelentésnek el kellene tűnnie, mivel csakis a fejtulajdonságai örökölhetőek az összetétel megalkotása során.

- (8) a. ránc-ba szed-és
 b. nyak-on csíp-és
 c. munká-ba lép-és

Ebbe az utóbbi csoportba tartozik az igekötő+ige nominalizációja is, amint azt Ackerman (1987) is kimutatta. Újabban az igekötőről azt teszik fel, hogy vagy fókuszmozgatással, vagy fejmozgatással kerül az igére a szintaxison belül (É. Kiss 1994, Piñón 1992, 1995). Más szóval, az igekötő nem alkot egyetlen lexikai egységet az igével. Ha ez a helyzet, akkor az igekötő+ige ugyanolyan morfoszemantikai ellentmondást hoz létre, mint a fentebb tárgyalt szerkezetek.

- (9) a. meg-érkező-és
 b. át-lép-és
 c. le-tartóztat-ás

Az igekötők viselkedésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a (9)-ben szereplő szavak morfológiai szerkezetét úgy tekintjük, mint amelyben az ige és a képző szorosabb egységet alkot az igekötővel szemben. A prozódiai szintek elméletében a „szintek szigorú hierarchiájának” hipotézise szerint (vö. Nespor–Vogel 1986, Vogel 1989) a magyarban a magánhangzóharmónia a fonológiai szó (PW) tartományára terjed ki, és mivel a (9)-beli tövekhez a végződés a magánhangzók osztályainak megfelelően illeszkedik, az igekötők viszont nem, ez utóbbiak kívül esnek a fonológiai szó minimális tartományán és csak az eggyel magasabb szinten,

a klitikum csoport (CG) síkján csatlakozhatnak a ige+képző szorosabb egységéhez. A CG megkülönböztető jegye egyébként az egyetlen (szó)hangsúly.

- (10) a. [CG[pwát] [pwlép-és]]
 b. [CG[pwle] [pw tartóztat-ás]]

Mindeme szerkezeteket egyébként szintén le lehet írni a morfológiai kvantor-emelés segítségével, mint a fentebb idézett hasonló esetekben Szabolcsi és Laczko (1992), valamint Szabolcsi (1994) is megtette, Pesetsky (1985) nyomán.

Van azonban arra is bizonyíték, hogy nem minden ige+vonzat szerkezetből lehet lexikai úton összetélt formálni. Több kutató már korábban is kifejtette, hogy a szabályos szóösszetételek nem tartalmazhatnak referenciális értelmű főneveket, így tulajdonneveket sem (Postal 1969, Fabb 1984, Cinque 1993). Mai terminológiával élve ez annak a következménye, hogy a funkcionális kategóriák nem lehetnek jelen a lexikonban. Mármost minden referenciális kifejezés feje a D-vel jelölt determináns, a DP (a korábbi főnévi csoport) feje, s a tulajdonnévnek ahhoz, hogy referenciával rendelkezék, ebben a kategóriában kell lennie vagy ide kell mozognia. Ez persze nem jelenti azt, hogy a tulajdonneveket egyáltalán nem lehet összetételekben használni, csupán azt, hogy amikor előfordulnak, használatuk nem referenciális, vagyis nem referálnak, nem mutatnak rá valamely létező dologra, személyre. A *Kaposi-szarkóma* kifejezés például nem referál a Kaposi nevű orvosra, aki a kórt először leírta, hiszen nem lehet rá például névmással visszautalni. De nem is kötelezi el a használóját arra, hogy a megnevezett személy létezését előfeltételezze, hiszen a tünetegyüttest éppúgy lehetett volna mondjuk *Hephaisztosz-szarkómának* is hívni. Ami azonban bennünket itt elsősorban érdekel, az az, hogy az ige+vonzat szerkezetből képzett összetételekben a tulajdonneveket mégis csak lehet referenciálisan használni, hiszen akár vissza is utalhatunk rájuk névmás segítségével.²

- (11) a. London-ba érkez-és
 b. *London-épít-és
 c. *London-épít-ő
 d. város-épít-és
 e. város-épít-ő

² Az amellott szóló érveket, hogy a szerkezetek főnéviek, nem pedig például gerundiálisak, l. Szabolcsi 1994-ben.

Ward et al. (1991) azt állítják, hogy az összetételekben lehetségesek referenciális kifejezések is. A (11)-hez hasonló szerkezeteket azonban nem tárgyalnak, s mivel a bemutatott kontraszt valós, a jelenség mindenképpen elemzést igényel.

A nem referenciális város szót tartalmazó (11d-e)-nek egyértelműen a lexikonban kellett létrejönnie; a D determinánst, azaz a *London* tulajdonnevet magukban foglaló (11b-c) viszont nem lehet lexikális levezetés eredménye. Ezzel szemben az ugyancsak tulajdonneves (11a) teljes mértékben elfogadható, s ez arra utal, hogy nem jöhetett létre a lexikonban.

E rész befejezéseként még egy konstrukciót mutatunk be, az ige+ragos személyes névmási vonzat nominalizációját. Az ennek alapjául szolgáló szerkezettel is Ackerman (1987) foglalkozott elsőként, majd Maráczy (1991) is elemezte.

Az alaphelyzetben ezek nem referenciális igekötőszerű esetragos kifejezéseket tartalmaznak, melyek homonímek a személyes névmásokkal. Nem referenciális használatukban az esetragnak a vonzat főnévi csoporton is meg kell jelennie.

- (12) a. bele-botlott (Péter-be) (*beléje)
b. rá-bízták az ügyet (Péter-re) (*rá)

Referenciális használatukban, vagyis a zárójelbe tett tulajdonnevek nélkül, teljes értékű névmásoknak számítanak, és semmiféle (rag)ismétlés nem lehetséges. Ez a névmási forma azonban nominalizálható, s így egy újabb referenciális tagot tartalmazó összetétel jöhet létre.

- (13) a. belé-nk botl-ás
b. rá-tok bíz-ás

E szerkezetek tulajdonságai nem teljesen azonosak. A (13a) például lehet többes számú is (*a belénkbotlásaitok*), ami arra utal, hogy eredmény-főnévként is értelmezhető. A (13b)-nek azonban nincsen sem többes száma, sem a birtokos szerkezeten kívüli, azaz nem tény/cselekvés értelmű előfordulása.³

A referenciális NP-ék előfordulása az ige+ragos vonzat nominalizációjában – l. (11a) és (13) –, valamint a rájuk vonatkozó tiltás az ige+tárgy nominalizációjában arra enged következtetni, hogy az utóbbiak lexikálisan keletkeznek, az előbbiek viszont posztlexikális folyamat során jönnek létre. Az is emellett szól, hogy a ragos vonzatos igék nominalizációjában a névmások megjelenhetnek, a tárgyias összetételekben azonban nem.

- (14) a. *az-épít-és
b. a-felé mozg-ás

³ Szabolcsinak (1994) a szerkezet típus nominális jellege mellett felhozott érvei itt is érvényesek.

3.2. Birtokos melléknévi összetételek

Bár az eddig tárgyalt esetek közül több is összegyeztethető a 2. részben ismertett javaslatokkal, így például a névelő nélküli főnév, illetve igekötő + ige nominalizációja, a referenciális kifejezések szerepére az összetételekben, s azokon belül a morfoszemantikai konfliktusokban eddig még nem figyeltek fel. Jóllehet referenciálisak, s ezért a velük alkotott kifejezéseket nem lehet a lexikonban előállítani, ők legalább egyetlen szót alkotnak, szemben azokkal a kifejezésekkel, melyeket ebben a részben mutatunk be.

A birtokos melléknévi összetételeknek két altípusuk van a magyarban. Az egyiket, amelyet U-összetételnek hívunk, melléknévvel vagy számnévvel módosított főnévből képezzük az *-ú/ű* képző segítségével.

- (15) a. nagy hatalm-ú
 b. három ujj-ú
 c. rövid haj-ú

Az ide tartozó kifejezéseknek egyetlen (szó)hangsúlya van, noha Kálmán és Nádasdy (1994) megemlíti, hogy lehet bennük mellékhangsúly, de ez nem különíti el őket az egyéb összetételektől, hiszen azokban is lehet mellékhangsúly. Szabolcsi és Laczkó (1992), csakúgy mint Kálmán és Nádasdy (1994), azt teszi fel, hogy a képző valamiképpen a melléknév/számnév+főnév szerkezethez kapcsolódik, és nem a főnévhez, mivel a magában álló főnévhez az *-ú/ű* végződést nem lehet hozzátenni.

- (16) a. *hatalm-ú
 b. *ujj-ú
 c. *haj-ú

Mindannyiuk figyelmét elkerülte azonban a morfológiai és szemantikai szerkezetek eltérő volta és gyakorlatilag azt javasolják, hogy az U-összetételek a lexikonban keletkeznek olyan $[A+[N+Sfx]]$ szerkezetekből, amelyekben az LF szintjén morfológiai kvantoremelés megy végbe.

Mielőtt az U-összetételeket alaposabban elemeznénk, vizsgáljunk meg egy hozzájuk több szempontból hasonló konstrukciót, melyet OS-összetételnek fogunk hívni. Az OS-összetételről is azt teszik föl általában, hogy melléknévből és főnévből álló szó szerkezetből keletkezik az *-os/ös/es/as/s* képző hozzáadásával. Sőt, többnyire az U-összetételekkel azonos módon is tárgyalják őket, bár azt rendszerint megemlítik, hogy a melléknév jelenléte nem kötelező.⁴

⁴ Itt és az alábbiakban a rövideg kedvéért a melléknév kategóriájába a számnevet is beletartjuk mind az U-összetétel, mind az OS-melléknév esetében.

- (17) a. rövid kabát-os
 b. három ujj-as
 c. kabát-os/ujj-as

Egy másik különbség is ismert volt már korábban: csak az U-összetételt lehetséges elidegeníthetetlen birtokkal, pl. testrésznevekkel használni, az OS-összetételt nem.

- (18) a. öt ujj-as kesztyű/*kéz
 b. öt ujj-ú kesztyű/kéz

3.3. Adatok a szintaxis utáni szóképzés szükségességéhez

Ezidáig egyetlen olyan szerkezetet mutattunk be, amelyet a morfoszementikai konfliktusok kezelésére tett lexikális javaslatok nem képesek elemezni: az összetételekben előforduló refenciális kifejezéseket. Ebben a részben azt fogjuk bizonyítani, hogy az említett megközelítések még nagyobb nehézséggel találják szemben magukat az U-összetételek további jellemző tulajdonságai következtében.⁵

Először is az OS-összetétellel szemben az U-összetételbeli melléknévnek nem kötelező alapfokban lennie: megjelenhet akár középfokban, akár felsőfokban.

- (19) a. nagy/nagyobb/legnagyobb hatalm-ú (uralkodó)
 b. nagy/*nagyobb/*legnagyobb üveg-es (rekesz)

Másodszor, bizonyos U-összetételekben lehetnek univerzális kvantorok, bár az egész kifejezés nem kvantorként viselkedik, hiszen a kvantor nem az összetétel fejében van; az OS-összetételekben viszont kvantor semmiféle értelemben nem fordulhat elő. (Számnév természetesen igen, de ezt már a bevezetőben is említettük.)

- (20) a. *minden oldal-ú b. minden irány-ú (vizsgálat)
 (21) a. *minden oldal-as b. száz oldal-as (könyv)

⁵ Van egyébként egy további szintaktikai alapú összetételszerű szerkezet: az I-melléknév. Itt is egy sokrétű problémával találjuk szemben magunkat, annyi azonban bizonyos, hogy ez esetben a névutós szintagmához (PP) tesszük hozzá az *-i* melléknévképzőt, pl.:

- (i) a [AP [PP Mari mögött] -i_A] ház
 (ii) *a mögött-i ház

Más nyelvekben is vannak ehhez hasonló szerkezetek, l. a 4. részt.

Harmadsorban az U-összetételben a melléknevet kiegészítheti egy határozói módosító elem, az OS-összetételben ellenben ilyesmi nem lehetséges.

- (22) a. nagyon/igen/rendkívül nagy hatalm-ú (uralkodó)
 b. *nagyon/*igen/*rendkívül nagy üveg-es (rekesz)

Bár azzal még lehetne érvelni, hogy a melléknév fokozása lexikai folyamat s ezért az erre alapuló adatok nem relevánsak (a két összetétel közti különbséget pedig valamely más úton kell levezetni), azt már semmiképpen nem lehet mondani, hogy a határozós mellékneveket tartalmazó szerkezetek a lexikonban alakultak volna ki.

Ráadásul vannak nyilvánvaló érvek arra is, hogy a középfokú mellékneveket tartalmazó összetételek is szintaktikai szerkezetekből származnak, pl.:

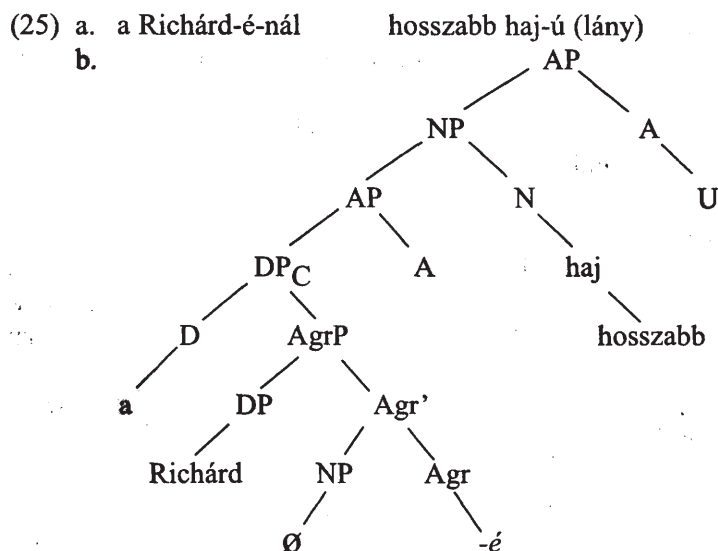
- (23) a. háromnál kevesebb lámpájú/ujjú
 b. *háromnál kevesebb lámpás/ujjas

Miután bebizonyítottuk, hogy az U-összetétel megengedi a szintaktikai jellegű melléknévi csoportot (AP-t) – és persze a számneves csoportot (NumP-t) is –, ezzel szemben pedig az OS-összetételekben csak kiterjesztés nélküli, más szóval zérus vagy szó szintű kategóriák lehetségesek, a további összehasonlítástól eltekintünk és kizárólag az U-összetételekre fordítjuk a figyelmünket.

Az U-összetételek nemcsak egyszerű középfokú mellékneves szintagmákat engednek meg, hanem olyanokat is, amelyek referenciális főnévi csoportokat, azaz DP-eket tartalmaznak.

- (24) a. a Richárd hatalmá-nál nagyobb hatalm-ú (uralkodó)
 b. a Richárd-é-nál nagyobb hatalm-ú (uralkodó)

A (24b) példa természetesen a *hatalom* főnév azonosság miatti törlése, illetve ellipszise (*deletion under identity*) útján jön létre, bármi legyen is e szintaktikai művelet pontos jellemzése. Látnunk kell azonban, hogy a szemantikai elemzés számára fontos szinten, a Logikai Formában e főnévnek hozzáférhetőnek kell lennie, hogy az U képzős melléknévben lévő *hatalom* főnévből a törölt főnévre lehessen következtetni, különben a megfelelő értelmet nem lehetne rekonstruálni. Azaz, ha a főnév eltűnne a lexikális szinten belőle melléknevet gyártó szóképzés során, akkor a közötte és az AP-én belüli DP-ben lévő főnév között fennálló azonosságot nem lehetne megállapítani. Az alábbi példát feltehető szerkezetével együtt ábrázoltuk.

A \emptyset -val jelölt törölt NP helyén jelenhet meg a „látható” *haj*, illetve *hatalom* főnév, amikor a teljesen kifejtett szerkezettel van dolgunk. (Az esetragot külön nem tüntettük fel az ágrajzon, csupán egy indexbe tett C betűvel jeleztük.) Természetesen a *Richárd* referenciális DP helyén bármely szerkezetű és hosszúságú egyszerű (azaz alárendelt mondatot nem tartalmazó) DP előfordulhat, pl. *az előtted álló fiú*.

Nem nehéz levonni a következtetést: ha teljes szintagmák, vagyis maximális kiterjesztések, NP-ék, DP-ék, vagy AP-ék jelenhetnek meg az U-összetételekben, akkor ezeket a „szintagmatikus képzéseket” képtelenség a lexikonban létrehozni és valamilyen más módon kell számot adni róluk.⁶

4. A szintagmatikus képzések elemzése

Ez a rész két eltérő javaslatot mutat be a tárgyalt szerkezetek elemzésére. Az egyik azon az elképzelésen alapul, hogy szóalkotási folyamatok működhetnek a szin-

⁶ Most már pontosabban látjuk, miért tagoljuk az 1. lábjegyzetben említett összetételt úgy, ahogyan ott tüntettük fel.

(i) [alacsony-nyomás-ú] [kazán-fűtő]

Ha a szerkezet első tagja nem a lexikonban keletkezik, hanem a szintaxisban, akkor nincsen olyan pont a grammatikában, ahol a (ii)-nek megfelelő összetevős szerkezet létrejöhet:

(ii) [alacsony-nyomás-ú kazán]-[fűtő]

Ennek az az oka, hogy a *kazán-fűtő* szónak lexikális eredetűnek kell lennie, viszont az *alacsony-nyomás-ú* nem lehet az. A konfliktust nem lehet feloldani, mielőtt a szerkezet a Logikai Formához ér, ezért a prozódiai struktúrát, vagyis a hangsúlyozását az (i)-ben megadott szegmentálással lehet csak ábrázolni.

taktikai műveleteket követően is. A másik átértelmezi az inflexiós morfológiát és a kérdéses kifejezéseket inflexiós eljárások eredményének tekinti.

A szóalkotási folyamatot előnyben részesítő javaslat szerint a (25b) típusú szerkezetekben az NP fejében álló főnév (a példában a *haj*) emelődik fel a szerkezet melléknévi fejébe, az *-U* affixum mellé. Ezzel a Fonetikai Forma számára megfelelő fonológiai összetevő jön létre és a szerkezet szemantikai értelmezése sem ütközik akadályba, hiszen az affixumnak megvan a teljes hatóköre. Ez a megoldás lényegében Pesetsky (1985) morfológiai kvantoremelésének a tükörképe, mivel itt nem az affixumot mozgatjuk ki valamely morfológiai összetevőből, hanem az NP fejében álló főnév mozog az affixumhoz, amely már eleve egy nagy hatókörrel rendelkező pozícióban van. Ez a javaslat Halle és Marantz (1993) „szétagolt morfológiája” mellé áll, mivel az adatok a szintaxist „követő” morfológiai eljárásokat követelnek meg. Ezerint az *U* egy NP vonzatra van alkategorizálva és azt írja elő, hogy az NP feje az *U* kategóriájába mozogjon bele. Ha ez a fejmozgatás nem történne meg, akkor az *U* jogosulatlan morfológiai és fonológiai összetevő volna, azaz egy olyan affixum, amely nem csatlakozik tőhöz, s mint ilyen a Fonetikai Forma könnyűszerrel kiszűrhetné.

A másik megoldási javaslatot Haspelmath (1994) tette. Ő kétségbe vonja, hogy a szófajváltó szóképzési és a szóosztályokat nem érintő inflexiós folyamatok között radikális különbség állna fenn. Az inflexiós műveletek szerinte produktívak, szabályszerűek és általánosak, míg a szóalkotási eljárások nem produktívak, szabálytalanok és hiányosak. A Haspelmath bemutatta példák hasonló jellegű szerkezetek, mint a magyar szintagmatikus képzések. Van közöttük német melléknévi igenév (26a), szorb birtokos melléknév (26b), az itt nem idézett lezg mazdár, kannada határozói igenév, török melléknévképző és blackfoot állítmányképző mellett. (A kategóriajelölések tőlünk származnak, a forrásokat l. Haspelmath (1994)-ben.)⁷

- (26) a. der [_{AP}im Wald laut sing -ende] Wanderer
 a INESS erdő hangosan énekel -ő vándor
 ‘az erdőben hangosan éneklő vándor’
- b. [_{AP}[_{NP}moj -eho muž] -owa] sotra
 enyém -BIRT férj -BIRT.ADJ.FEM.SG.NOM nővér.FEM.SG
 ‘a férjem nővére’ (tkp. ‘a férjem-i nővér’)

A szóképzés és az inflexió közötti bevett különbség helyett Haspelmath ettől eltérő megkülönböztetéseket alkalmaz: egyfelől a „belső” és a „külső szintaxis” között, másfelől a vonzataival, dependenseivel együtt a belső szintaxisban részt-

⁷ Figyeljük meg, hogy a (26b)-ben a *mojeho muž*, mely a birtokos melléknév mögött húzódik meg, megőrzi referenciális voltát, amit abból is látunk, hogy koreferens lehet egy névmással.

vevő „lexéma szerinti szóosztály” és a más kategóriájú fejekhez a konstrukción kívül kapcsolódó „szóalak szerinti szóosztály” között. A két szóosztály eltérő is lehet, pl. a németben ige és melléknév, a szorbban pedig főnév és melléknév.

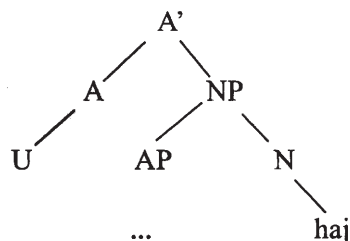
Jóllehet Haspelmath több nyelvre és többféle szerkezetre támaszkodik, ami arra utal, hogy az itt tárgyalt problémák nem korlátozódnak a magyarra, úgy látjuk, csupán új megnevezésekkel látja el az ismert problémákat, semmint valódi megoldásokat kínálna fel. Lényegében véve a deriváció és az inflexió közötti, korábbról ismert különbségek olymódon születnek újjá, hogy azok az elemek, amelyeknek a lexéma szerinti szóosztálya sehol sem tér el a szóalak szerinti szóosztályuktól, különbözni fognak azoktól, melyeknek a lexéma szerinti szóosztálya a grammatika valamely pontján eltér a szóalak szerinti szóosztályuktól. Az első csoportba tartozók belső szintaktikai tulajdonságai megegyeznek a külső szintaktikai tulajdonságaikkal, a második csoportba tartozóké pedig nem. Mindamellert Haspelmath elképzelése mellett szól az, hogy az általa vizsgált affixumok további lexikai szóképzési eljárásokat már nem engednek meg, vagyis az így alkotott szerkezeteket tovább képezni már nem lehet, jóllehet inflexiók végződéseket (szám, eset vagy nem szerint) felvehetnek – legalábbis azokban az esetekben, melyekben ez számunkra eldönthető volt.

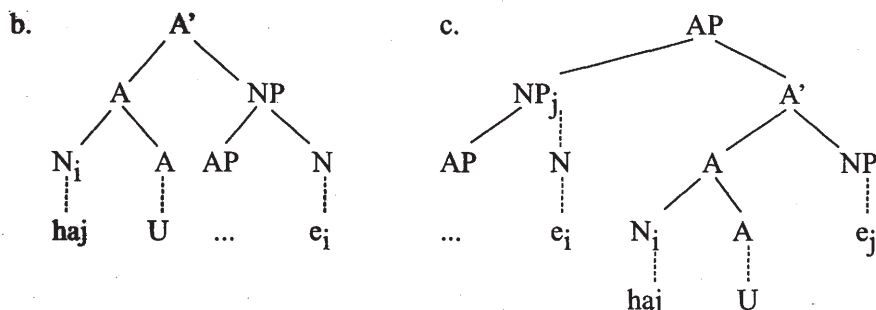
A szintagmatikus összetételek problémájának megoldása felé vezető út megtalálásában részben Cinque (1993) egy megfigyelése, részben Kayne (1994) „lineáris megfeleltetési axiómája” segíthet. Ez utóbbi (a) kimondja, hogy a vonatoknak és a meghatározó elemeknek (specifikátorok, *specifier*-ek) a fej ellentétes oldalain kell elhelyezkedniük, (b) megszünteti a meghatározók (specifikátorok) és a módosító elemek, azaz adjunktumok közötti distinkciót, valamint (c) elmosza a szó szintű és a szintagma szintű szintaxis közötti különbséget, lényegében megengedve, hogy a szintagmák részt vehessenek a szóképzésben. A *can opener* ‘konzervnyitó’ összetételt például a [_Ner [_Vpopen [_{NP}can]]] szerkezetből vezeti le többszörös hozzácsatolással (adjunkcióval).

Cinque és Kayne szerint tehát az U-összetételek levezetése a következőképpen fest:

(25) a. [AP [DP [AP a Richárd-é-nál hosszabb] haj]-ú] (lány)

(27) a.

Az a *Richárdénál hosszabb* AP-ét elemzetlenül hagyva az alábbiakban foglalhatjuk össze a kifejezés levezetését. A (27a)-ban az A melléknévi fejnek van egy NP vonzata, amelynek N fejéhez egy AP melléknévi szintagma csatlakozik. Kayne (1994) nyomán feltesszük, hogy először az N mozog az A-ba: (27b)-t eredményezve, majd a szerkezet fejében álló melléknévi kategóriájú U képző NP vonzata csatolódik az A'-hoz a (27c) eddig üres specifikatori helyén, vagyis az AP alatt, melyet ez a mozgatás hoz létre. Amennyiben az inflexió és a deriváció közötti különbséget a lexikonon, illetve a szintaxison belüli fejmozgatásként értelmezzük, akkor a kérdéses műveletet gyakorlatilag inflexióként határoztuk meg, ilymódon egyeztetve össze Haspelmath javaslatát a sajátunkkal.

Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy az itt és a hasonló szerkezetben található fejek (l. a (26) példát, illetve az 5. jegyzetet) lexikális helyett funkcionális kategóriákként is felfoghatók. Az a reláció, amelyet a szorb (vagy macedón, illetve orosz) birtokos melléknévek az affixált DP és a fej, valamint amelyet a magyar U képző az U-összetétel által módosított főnév és a képző NP vonzata között meghatároz, nagyjából és egészében azonos azzal, amelyet a *habeo* birtoklásige jelöl meg az alanya és a tárgya között, más szóval a birtokviszonynak felel meg. A német *-ende* végződés is könnyen tekinthető funkcionális fejnek, ugyanúgy, ahogy a magyar *-I* is, mivel ezek az olyan predikatív igékre hasonlítanak, mint a határozói állítmánnyal együtt járó *est* kopula. A két ige típus közötti viszonyra többek között Kayne (1993) mutatott rá.

Feltehető, hogy a (26)-ban illusztrált szerkezeteket is eképpen lehetne elemezni, az U-összetételek azonban egy további nehézséget is tartogatnak. Jóllehet az a megállapítás, hogy az U-összetétel szintagma méretű vonzatokat vesz maga mellé, megfelel a tényeknek, arra már nem találunk magyarázatot, miért kell a főnévi fej mellett mindig egy melléknévi (vagy számnévi) csoportnak is megjelennie. Ne felejtjük, hogy a csupán N fejet tartalmazó U-melléknév elfogadhatatlan, vö. (16).

Mindenesetre a dolgozatunkban tárgyalt szerkezetek azt is lehetővé teszik, hogy a szintaktikai kategóriákról szóló elképzeléseinket más fényben lássuk. Olyan kérdések merülnek fel, mint például az, hogy miképpen kategorizálhatók

az olyan prenominalis szerkezetek, amelyek az egyébként a mellékneveknek fenntartott pozíciókban fordulhatnak elő, és hogy vajon ez elegendő ok-e arra, hogy melléknevekként kategorizáljuk őket. Chomsky (1955) óta a hagyományos nyelvészeti terminológia számos eleme vagy átértékelődött vagy újra lett értelmezve, mint például az alany vagy a tárgy fogalma, amelyek a generatív grammatikának legalábbis egyes jelentős irányzataiban szerkezeti összefüggésekből vannak levezetve. Van azonban legalább egy hagyományos funkcionális fogalom, a *jelző*, amelyet nem érintett ez az átértékelés, és éppen ez húzódik meg az itt vázolt problémák mögött is. Azt, hogy gondjainkat valóban a jelző okozza, az is mutatja, hogy egyik szerkezetnek sem lehet predikatív használata, noha a „szabályos” melléknévre ilyen tiltás általában nem vonatkozik. A (28a) mondat például helytelen, bár az egyszerű s valószínűleg lexikalizált U-összetétel (28b)-ben nem ad rossz mondatot. A nem lexikalizált (és nem elidegeníthetetlen birtokot tartalmazó) összetétel a (28c)-ben megint elfogadhatatlan, noha jelzőként – akár ugyanazzal a főnévvel is – helyes mondatot ad.

- (28) a. *Mari [a Richárdénál hosszabb haj-ú] volt/maradt.
 b. Mari hosszú-haj-ú volt/maradt.
 c. *Az asztal hosszú-láb-ú volt/maradt.

5. Összegzés

Dolgozatunkban arra mutattunk rá, hogy a zárójeles paradoxonok több bonyolalmat rejtenek, mint amennyiről ezidáig tudomásunk volt. A birtokos összetételeknek két csoportját különítettük el: az OS- és az U-összetételeket. Az U-összetételek, hasonlóan az I-összetételekhez és a 4. részben idézett további nyelvi példák egészen más jellegű morfoszemantikai ellentmondásokat állítanak fel, mivel szintagma méretű kifejezéseket kell a szóképzés bemeneteként feltenni. A nyelvi adatok és bizonyítékok kikényszerítik, hogy egyes szóképzési műveletek a szintaktikai operációkat követően kerüljenek sorra, ott, ahol korábban csak inflexiós eljárásokról lehetett szó.

Javasoltuk, hogy a képzők olyan fejek legyenek, amelyek maximális kiterjesztéseket vonzanak. Kayne (1994) lineáris megfeleltetési axiómájából az következik, hogy a jobb oldali fejeket tartalmazó magyar összetételekben kötelező a mozgatás, amelynek két alosztása, a fejmozgatás és az adjunkció ugyanúgy létrehozza a balraágazó szerkezeteket, mint az angol *can opener* esetében.

Felvetettük a hagyományos „jelző” kategória felélesztésének a lehetőségét is, s azt a szerepet tulajdonítottuk neki, hogy a DP-én belüli birtokos, illetve predikatív viszonyt határozza meg. A „jelző” ezek szerint tehát egy olyan funkcioná-

lis kategória lehetne, amelybe a „szabályos” melléknevek kötelezően mozognak bele, és amelynek a feje csak azokban a nyelvekben rendelkezik morfológiai-fonetikai értelmezéssel, azaz válik láthatóvá a szintaxisban, amelyekben, mint az itt bemutatott esetekben is, léteznek a megfelelő képzők. Mivel ez a kategória a predikátumokban nem lehetséges, az itt tárgyalt szintagmatikus összetételek predikátumban, azaz VP-ben nem fordulhatnak elő.

Irodalom

- Ackerman, F. 1987. Pronominal incorporation. In: I. Kenesei, (ed.), *Approaches to Hungarian 2*. JATE, Szeged.
- Beard, R. 1991. „Decompositional composition: The illusion of bracketing paradox and opacity. *Natural Language and Linguistic Theory* 9: 195-229.
- Chomsky, N. 1955. [1975] *The Logical Structure of Linguistic Theory* Plenum Press, New York.
- É. Kiss, K. 1993. Wh-movement and specificity. *Natural Language and Linguistic Theory* 11: 85-120.
- É. Kiss, K. 1994. Sentence structure and word order. In: Kiefer, F.-É. Kiss, K. (eds), *The syntactic structure of Hungarian*. Academic Press, San Diego.
- Grimshaw, J. 1990. *Argument structure*. MIT Press, Cambridge.
- Halle, M.-Marantz, A. 1993. Distributed Morphology and the pieces of inflection. Hale, K.-Keyser, S.J. (eds), *The view from Building 20*. MIT Press, Cambridge.
- Haspelmath, M. 1994. Word-class changing inflectional morphology and morphological theory. Előadás a 6. Nemzetközi morfológiai szimpóziumra (Szombathely 1994, szeptember).
- Kálmán L.-Nádasdy Á. 1994. A hangsúly. In: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2*. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kayne, R. 1993. Toward a modular theory of auxiliary selection. *Studia Linguistica* 47: 3-31.
- Kayne, R. 1994. *The antisymmetry of syntax*. MIT Press, Cambridge.
- Kiefer, F.-É. Kiss, K. (eds) 1994. *The syntactic structure of Hungarian*. Academic Press, San Diego.
- Laczkó, T. 1985. Deverbal nominals and their complements in noun phrases. In: Kenesei, I. (ed.), *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged. 93-119.
- Laczkó, T. 1990. On arguments and adjuncts of derived nominals: a lexical-functional approach. In: Kenesei, I. (ed.), *Approaches to Hungarian 3*. JATE, Szeged. 123-147.
- Laczkó, T. 1993. *Predicates in the Hungarian Noun Phrase*. Disszertáció kézirat. KLTE, Debrecen.
- Lieber, R. 1992. *Deconstructing morphology*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Marácz, L.K. 1991. *Asymmetries in Hungarian*. Foral Gipuzkoa, San Sebastian.
- Nespor, M.-Vogel, I. 1986. *Prosodic Phonology*. Foris, Dordrecht.
- Pesetsky, D. 1985. Morphology and Logical Form. *Linguistic Inquiry* 16: 193-246.
- Piñón, Ch. 1992. Heads in the focus field. In: Kenesei, I.-Pléh, Cs. (eds), *Approaches to Hungarian 4*. JATE, Szeged.
- Piñón, Ch. 1995. Around the progressive in Hungarian. In: Kenesei, I. (ed.), *Approaches to Hungarian 5*. JATE, Szeged.
- Postal, P. 1969. Anaphoric islands. *Chicago Linguistic Society* 5: 205-239.

- Ritter, E. 1991. Two functional categories in noun phrases: Evidence from Modern Hebrew. In: Rothstein, S.D. (ed.), *Perspectives on phrase structure: Heads and licensing*. Academic Press, San Diego. 37–62.
- Sadock, J. 1991. *Autolexical syntax*. Chicago University Press, Chicago.
- Spencer, A. 1988. Bracketing paradoxes and the English lexicon. *Language* 64: 663–682.
- Sproat, R. 1984. On bracketing paradoxes. *MIT Working Papers in Linguistics* 7: 110–130.
- Stump, G.T. 1991. Morphosemantic mismatches. *Language* 67: 675–725.
- Szabolcsi, A. 1994. The Noun Phrase. In: Kiefer, F.–É. Kiss, K. (eds) 1994. *The syntactic structure of Hungarian*. Academic Press, San Diego.
- Szabolcsi, A.–Laczkó, T. 1992. A főnévi csoport. In: Kiefer, F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vogel, I. 1989. Prosodic constituents in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 331–350.
- Ward, G.–Sproat, R.–McKoon, G. A pragmatic analysis of anaphoric islands. *Language* 67: 439–474.
- Williams, E. 1981. On the notion lexically related and 'head of a word'. *Linguistic Inquiry* 12: 245–74.